

НАЦЫЯНАЛЬНАЯ ПАЛІТЫКА ЦАРЫЗМУ Ё ДАЧЫНЕННІ ДА КАРЭННАГА НАСЕЛЬНІЦТВА БЕЛАРУСІ (К. XVIII – ПЕР. ПАЛ. XIX ст.)

А.І. Багдановіч, І.І. Багдановіч БНТУ, БДПУ (г. Мінск)

У канцы XVIII ст. ў выніку трох падзеяў Рэчы Паспалітай амаль ўся тэрыторыя Беларусі і Літвы ўвайшлі ў склад Расійскай імперыі. Характар заканадаўчай і нацыянальнай палітыкі самадзяржаў на далучаных землях вызначаўся тым, што быццам бы яны некалі ўваходзілі ў склад Русі. Імкнучыся ідэалагічна абгрунтаваць далучэнне гэтых зямель да імперыі царскі ўрад трактаваў іх як “старажытныя рускія землі, якія насяляюць рускія праваслаўныя людзі”. Кацярына II не аднойчы падкрэслівала, што далучыўшы Беларусь да Расіі, яна не захапіла ніводнага кавалачка польскай зямлі, што “ ў XVIIIст. не толькі ў Полацку, але і ва ўсёй Літве ўсе справы ў судах вяліся на рускай мове, што ўсе святы адзначаліся ад сатварэння (сусвету) па грэчаскаму леталічэнню, што царквы іх былі пабудаваныя звычайна алтаром на ўсход ”. У другім месцы яна сцвярджала, што “не атрымала ніводнаго вяршка польскай зямлі, а ўзяла тое, што самі палякі называлі Чырвонай Руссю. Што датчыцца Літвы, то яна ніколі не была Польшчай”[4,с.73-74]. Падобнымі былі выказванні відных дзеячоў Расійскай імперыі, у тым ліку і ліберальных гісторыкаў. Узяць хаця б В.О. Ключэўскага, які быў перакананы ў тым, што “ Расія не прысвоіла нічога спрадвечу польскага, а толькі адабрала свае старадаўнія землі ды частку Літвы, некалі прычапіўшай іх да Польшчы” [6, с.339].

У 1789г. Кацярына II адзначала, што “пасля міру і беларусаў прыбраць можна.” І далей: “іх (беларусаў) трэба найлягчэйшым спосабам прывесці да таго, каб яны абруселі і перасталі глядзець, як ваўкі ў лес”[4, с. 117]. У гады праўлення Кацярыны II гэтаму пытанню надавалася вялікая ўвага. З мэтай умацавання на дадзенай тэрыторыі свайго палітычнага ўплыву яна пачала шчодро раздаваць землі ў заходніх губернях рускаму дваранству. Аднак ва ўказах імператрыцы не прадпісвалася ўмова абавязковага пражывання на падараваных землях і забарона перадаваць іх палякам. У выніку праз некаторы час большая частка гэтых маёнткаў зноў перайшла ў рукі польскай ці спольшчанай шляхты[2, с. 67]

У “Наказе” Кацярыны II губэрнатарам адышоўшых да Расіі польскіх правінцый гаварылася, што “Мы жадаем каб не толькі гэтыя правінцыі сілаю зброі былі падпарадкаваныя, але каб сэрцы людзей ў іх жывучых кіраваннем Расійскай імперыі прысвоілі, каб яны самі прычыну важаць адлучэнне сваё ад анархій рэспублікі польскай за першы крок да іх дабрбыту” [4, с. 350]. Аднак гэтым марам імператрыцы не наканавана было збыцца ў бліжэйшым будучым. Ёй перашкодзіла смерць. Працэс інкарпарацыі беларускіх зямель у Расійскую імперыю аказаўся больш складаным і працяглым па часе. Не адразу ўдалося царскім уладам пачаць мэтанакіраваную палітыку русіфікацыі на далучаных тэрыторыях, што абумоўлена і шматнацыянальнасцю краю, і шматлікасцю канфесій, і няведаннем традыцый, і малой вывучанасцю мясцовага насельніцтва і сваёсабілівасцю заканадаўчай базы, якой карысталіся на дадзенай тэрыторыі.

Востра стаяла пытанне ўзаемаадносін з апазіцыйнай да Расіі вярхушкай грамадства былой Рэчы Паспалітай, якая прапагандавала тут польскую культуру і мову. Для большай часткі шляхецкага саслоўя разрыў з мінулым успрымаўся як катастрофа. Для іх гэта быў сапраўдны шок. Акрамя таго імперыя не мела магчымасці праводзіць у гэты перыяд жорсткую і сістэматычную палітыку русіфікацыі мясцовага насельніцтва. Для выхавання і навучання маладога пакалення ў духу прыналежнасці і адданасці Расійскай імперыі неабходна была значная колькасць рускіх чыноўнікаў, праваслаўных святароў, настаўнікаў. Акрамя таго царскі ўрад спадзяваўся, што спольшчаная шляхта і магнаты ўсе ж прыядуць на бок лаяльнай да іх рускай дзяржавы. Усе пералічанае сведчыць аб тым, што царызм не меў дастатковай сацыяльнай апоры для правядзення жорсткіх мер па замацаванні за сабой далучаных тэрыторый. Таму ў перыяд праўлення Паўла I і Аляксандра I намаганні, якія рабіла Кацярына II па русіфікацыі краю (насаджэнне рускага землеўладання, прымусовы перавод уніятаў у праваслаўе і інш.) істотна аслаблі. У канцы XVIII – першай чвэрці XIX ст. нацыянальная і канфесійная палітыка ў новых губернях была даволі асцярожнай, а русіфікацыя беларускага насельніцтва праяўлялася толькі як тэндэнцыя[2, с. 75].

З мэтай стабілізацыі становішча на далучаных землях пераемнікі Кацярыны II фактычна адмовіліся ад яе палітыкі русіфікацыі і нават патакалі шляхце. Гэта, наш погляд, адбывалася таму, што яны самі пэўны час лічылі гэтыя землі польскімі. Імкнучыся знайсці кансэнсус з мясцовай польскай (а, дакладней, спольшчанай беларускай) арыстакратыяй, царская ўлада падтрымала далейшую паланізацыю беларусаў, найперш, праз польскамоўную адукацыю.

Царскі ўрад, як і польскія нацыяналісты, адмаўлялі нацыянальны воблік беларускага народа, не прызнаваў самабытнасці яго культурнага жыцця. Беларуская мова па словах палякаў, з’яўляўся дыялектам польскай мовы, а на думку расійскага ўрада “мясцовай гаворкай” вялікарускай мовы. Беларуская мова такім чынам была пазбаўлена права на самастойнае існаванне. Магутны ціск польскай культуры на духоўны лад беларусаў з аднаго боку, палітыка інкарпарацыі беларускіх зямель у складзе Расійскай імперыі і не менш магутны ўплыў рускай культуры з другога, дэнацыяналізацыя значнай часткі беларускай інтэлігенцыі, прыняцце ёй каталіцкага веравызнання і польскага ладу жыцця – усё гэта істотна ускладняла працэс фарміравання беларускага

нацыянальнага адраджэння і фарміраванне нацыянальнай самаідэнтыфікацыі карэннага насельніцтва Беларусі.

Нягледзячы на страту значнай часткі зямель Польшча па-ранейшаму працягвала аказваць значны ўплыў на беларускае насельніцтва. Палякі выкарыстоўвалі любую самую найменшую магчымасць каб весці ў Беларусі сваю паланізатарскую палітыку. У вышэйшых і сярэдніх сляях беларускага грамадства назіралася ўзмацненне працэса паланізацыі. Гэта тлумачыцца палітычнай апазіцыяй значнай часткі магнатаў і шляхты ў дачыненні новага рэжыма ўлады.

У навуковай літаратуры існуе думка аб тым, што палітыка русіфікацыі, якая аказала істотны ўплыў на самаідэнтыфікацыю насельніцтва беларускага краю, стала ажыццяўляцца з моманту інкарпарацыі зямель Усходняй Беларусі ў Расійскую імперыю ў 1772г. і паступова ўзмацнялася [1, с. 87; 7; 8, с. 123]. Аднак, на нашу думку, гэта не зусім так, бо актыўная і мэтанакіраваная русіфікацыя беларускага краю пачалася толькі з пачаткам праўлення Мікалая I. Менавіта ў гэты час пачынае складвацца канцэпцыя “заходнерусізму”. Прадстаўнікі гэтага напрамку імкнуліся ўкараніць у свядомасць інтэлігенцыі ідэю, што Беларусь гэта “Заходняя Расія”, якая непадзельна звязана з цэлым – “вялікай, адзінай і непадзельнай Расіі” і арганічна ўваходзіць ў склад “адзінага рускага народа”. Прызнанне існавання беларусаў, як нацыі, выпявала ў свядомасці мясцовай інтэлігенцыі і шляхты паступова і марудна [7, с. 197].

Пасля паўстання 1830 – 1831 гадоў царызм распрацоўвае сістэму мер па найхутчэйшаму зліццю беларускага краю з вялікарускімі губернямі, а палітыка русіфікацыі ўзмацняецца шэрагам ідэалагічных мер, якія пачалі праводзіцца хутка і жорстка. Па першае быў зачынены Віленскі ўніверсітэт, як цэнтр польскай навукі і культуры ў краі, ва ўсім краі ўводзіцца жорсткая цензура і кантроль за культурным жыццём з боку трэцяга аддзялення. З 1836г. забараняецца выкарыстанне польскай мовы ва ўстановах адукацыі, як мовы адукацыі, а ў 1836-1838гг. забаронена яе вывучэнне ў якасці школьнага прадмета. Нягледзячы на недахоп рускамоўных кадраў чыноўнікаў і настаўнікаў (у 1833г. ва ўніверсітэтах Расіі быў абвешчаны набор жадаючых працаваць ў школах і адміністрацыйных установах Беларусі – жадаючых амаль што не аказалася) выкараненне польскай мовы ажыццяўлялася паслядоўна.

У эпоху Мікалая I фарміруюцца мясцовыя кадры русіфікатараў. Вялікую ролю ў гэтай справе адыграў магілёўскі грамадзянскі губернатар граф М.М. Мураўёў. У снежні 1830 г. ён накіраваў цару службовую запіску “Аб маральным становішчы Магілёўскай губерні і аб спосабах збліжэння яе з Расійскай імперыяй”. Сам факт напісання гэтай сведчыць аб складанай палітычнай сітуацыі на далучаных тэрыторыях, недастатковасцю і палавінчатасцю мер па русіфікацыі краю. У запіску граф Мураўёў выказаў шэраг прапанов па русіфікацыі краю, каторыя карэнным чынам закраналі інтарэсы беларускай шляхты, уніяцкіага і рымка-каталіцкага духавенства. Менавіта прапановы графа М. Мураўева ляглі ў аснову даклада распрацаванага спецыяльным камітэтам па справах Заходніх губерні і прадстаўленай на зацвярджэнне цару праграмы русіфікацыі краю 28 лістапада 1831г. [7].

Мерапрыемствы па русіфікацыі былі шматлікімі і датычыліся розных бакоў жыцця грамадства. Увядзенне рускай мовы пачалося з адмены дзеяння Статута ВКЛ у Віцебскай і Магілёўскай губернях і ўвядзення ў іх расійскага заканадаўства і рускай мовы ў судаводстве. Разам з тым, трэба адзначыць, што і тут самадзяржаўе дзейнічала асцярожна: губернатарам Заходняга краю прадпісвалася ўводзіць рускую мову “паступова і асцярожна, каб не паследавала ад гэтага ніякага перапынку ў правасуддзі” [2, с. 573].

Нягледзячы на даволі рашучыя меры па русіфікацыі краю, прапанаваныя Камітэтам па справах Заходніх губерняў, мікалаеўская хваля русіфікацыі не вызначалася рашучасцю і напорыстасцю. Але ўсе ж Мікалай I прыняў два рашэнні, якія, на наш погляд, мелі самыя негатыўныя наступствы для самацвярджэння беларусаў. Першым ударам па беларускай самабытнасці, нацыянальнай самаідэнтыфікацыі стала ліквідацыя Б сакавіка 1839г уніяцтва, якое захоўвала велізарны амаль 300-гадовы пласт гісторыі, культуры і ўжо склаўшыся традыцыі народа, заснаваныя на сімбіёзе праваслаўнай, каталіцкай і яўчэўскай вер.

У XVIII ст. на тэрыторыі Беларусі 70% насельніцтва былі уніятамі. Прычым факты іх актыўнага супраціўлення пераводу ў праваслаўе пасля далучэння да Расійскай імперыі сведчаць, што уніяцтва паспела пусціць глыбокія корні і моцна спрыяла самаідэнтыфікацыі беларусаў, іх проціпастаўленнюсябе рускім [3, с. 37].

На думку С.Марозавай гэты прымусоўны факт меў цяжкія наступствы для развіцця беларускай нацыянальнай культуры [7]. Як лічылі В.Ластоўскі і А. Луцкевіч у гэты час уніяцтва стала народнай верай, апорай беларускага этнасу. М. Доўнар-Запольскі і А. Цвікевіч адзначалі, што прыналежнасць да уніяцтва была ўстойлівай рысай беларускай народнасці, бо беларусы-католікі з цягам часу апалячваліся, а беларусы-праваслаўныя – русіфікаваліся. Выкарыстанне беларускай мовы ў царкоўнай службе, малітоўніках і песнапеннях з’яўляліся знешнімі адбіткамі жыццядзейнасці беларускай мовы. Беларускае парафіяльнае школы, якія праследвалі канфесійныя мэты адначасова падтрымлівалі ў народзе пісьменнасць. Прымусоўнае аб’яднанне царкваў усе гэта знішчыла.

У час ліквідацыі уніяцкай царквы бясследна зніклі архівы епархій, манастыроў, прыходаў, якія захоўвалі не толькі канфесійна-маёмасныя дакументы, але і дакументы па гісторыі рэгіёнаў,

народаў і культур. Канфлікт культур, падаўленне і гібель ўніяцкай традыцыі прывялі да вымывання вялікага пласта нацыянальнай культуры. Разрыў культурнай пераемнасці, разам з фарміраваннем менталітэту “ўз’яданых” уніятаў прывялі да страту сацыяльнай памяці і паяўленню феномена манкуртызму[7, с. 164].

У выніку, продкі сучасных беларусаў страчвалі пачаткі, якія аб’ядноўвалі іх. Своеасабліва барацьба за душы беларусаў закончылася прыняццем згубнага для іх кампраміса: усіх католікаў на беларускіх землях дзяржава пачала аўтаматычна лічыць палякамі, а ўсіх праваслаўных – рускімі. У выніку – уся мясцовая шляхта і іх культура абвяшчаліся польскімі. Ліквідацыя уніі прывяла да ідэалагічнага разрыву паміж каталіцкай шляхтай і пераважна праваслаўным сялянствам, што ніяк не спрыяла спрэ нацыянальнага самавызначэння.

Другім магутным ударам па нацыянальнай самабытнасці беларусаў стаў Указ ад 18 ліпеня 1840г. аб забароне тэрмінаў “Беларусія” і “Літва”. Некаторыя даследчыкі лічаць, што жорсткай забароны назваў “Беларусь” і “Літва” не было. Гэтыя тэрміны сустракаліся і пасля выдання ўказа (напрыклад, існавала Беларуская вучэбная акруга і г.д.). Тым не менш замена этнічных назваў (беларуская) на мясцовыя (Мінская, Віцебская і г.д.) паспрыялі этнічна разбуральнаму працэсу. Замена этнічнай назвы афіцыйнай Паўночна-Заходні край (пяць беларускіх і ковенская губерня). Этнонім і тапонім “Літва” паступова выцеснены са сваёй гістарычнай тэрыторыі і стаў асацыяравацца з тэрыторыяй пражывання бацькіх народаў.

Такім чынам, спробы правядзення русіфікатарскай палітыкі ў беларускім краіначаліся яшчэ ў царстваванне Кацярыны II, але яны былі безвыніковымі, бо не атрымалі сацыяльнай апоры ў беларускім грамадстве. Толькі з прыходам да ўлады Мікалая I выразна вызначыліся агульныя рысы русіфікацыі беларускіх зямель, што было абумоўлена паўстаннем 1830-1831гг. Аднак і ў гэты перыяд русіфікацыя вялася асцярожна, асабліва, што датычыліся мясцовых магнатаў і шляхты. У суадносінах “русіфікацыя – паланізацыя” у першай палове XIX ст. пераважала паланізацыя. Да сярэдзіны XIX ст. ў грамадскім жыцці беларускага краю панавала польская культура і мова. Беларуская мова існавала як “мужыцкая” ці сялянская і разгшлядалася як дыялект рускай. Пытанне аб культурнай, а тым больш этнічнай самабытнасці мясцовага насельніцтва нават не ставілася. Ніпольскі, ні рускі бок не лічылі беларусаў самастойным народам.

Літаратура

1. Анішчанка, Я. Перавод беларускіх уніятаў у праваслаўе ў 1781—1783 гг. // 3 гісторыі уніяцтва ў Беларусі (да 400-годдзя Брэсцкай уніі) / Пад рэд. М. В. Біча і П. А. Лойкі. – Мінск: НКФ «Экаперспектыва», 1996. – С. 87—89.
2. Ільяшэвіч, М. Расейская палітыка на землях былога Беларуска-Літоўскага гаспадарства за панавання Кацярыны II і Паўлы (1772-1801) I. – Мн., 1992.
3. Горючко, П. С. Из истории воссоединения униатов в Белоруссии 1795—1805 годов. – Киев: Типогр. И. И. Горбунова, 1902.
4. Записки императрицы Екатерины II. – Спб.: Тип-фия В.И. Головина, 1907.
5. Коялович, М. О. История воссоединения западнорусских униатов старых времен / М. Коялович. – Минск: Лучи Софии, 1999. – 420с.
6. Ключевский, В.О. Сочинения: в 9 т. Т.5. Курс русской истории. Ч.5./ Под ред. В.Г. Янина. – М.:Мысль.1989. – 476с.
7. Морозова, С.В. Уніяцкая царква ў этнакультурным развіцці Беларусі (1596-1839). – Гродна:ГДзУ, 2001. – 267с.
8. Никольский, Н. М. История русской церкви/ Н. М. Никольский. – Минск: Беларусь, 1990. – 486с.